

**Sociologi ruși. Herzen - Kropotkin -
Bakunin - Kowalewski - Lavrov**

Cuprins

Herzen	3
Kropotkin	7
Bakunin	11
Kovalevski	13
Petru Lavrov (de Maria Goldsmith)	16
Problema mizeriei (de I. Novicov)	21

Herzen

Acum treizeci de ani, un contemporan al lui Alexandru Herzen (1812-1870) rostea următoarele cuvinte la mormântul lui provizoriu de la cimitirul Père-Lachaise:

Rusia nu va purta doliul după acest mare cetățean, căruia noi îi aducem acum ultimele omagii; numai câțiva prieteni, rămași credincioși, îl vor purta în inimile lor. Va veni însă o zi când compatrioții săi, înțelegându-i mai bine istoria, își vor aduce aminte de mormântul lui solitar.

Cuvinte aproape profetice.

Numele lui Herzen, care, de curând încă, nu putea fi tipărit în Rusia, începe să pătrundă din ce în ce mai mult în sânul maselor. Se publică *Correspondența* sa, istoria vieții sale agitate și tumultuoase. Operele sale, compuse din zece volume, apărute în întregime în străinătate, sunt încă interzise rușilor „gânditori”.

Scrisorile sale asupra muncii au fost aproape uitate; în ele Herzen expune și critică sistemele filosofice până la Bacon; dar legendele asupra aventurilor sale politice, au înfășurat pseudonimul *Is. Kander* cu un prestigiu care crește din ce în ce mai mult.

Herzen nu este nici filosof, nici sociolog propriu-zis. Înainte de toate el este un agitator, și ca atare a servit mult mișcarea ideilor din Rusia. Astăzi încă se pare că se aude sunetul *Clopotului* său, pe care-l conducea la Londra în 1857. Scrierile sale n-au pierdut nimic din vigoarea lor. Unele din paginile sale aparțin prezentului:

rușii n-au ajuns încă la o stabilitate determinată, ei o caută, ei aspiră la o ordine socială mai conformă cu natura lor, și rămân într-un arbitrar provizoriu, pe care-l detestă și-l acceptă voină să se desfacă de el, și suportându-l fără voia lor.

Antiteza stabilită de Herzen între ruși și germani (s-ar putea zice *europeni*) își păstrează încă întreaga savoare:

Ei au, mai cu seamă, avantajul de a avea reguli pozitive, elaborate. Noi avem asupra lor avantajul forței robuste, a unei anumite latitudini de speranță. Acolo unde ei sunt reținuți de conștiința lor, noi suntem opriți de un jandarm. Noi îi jignim adânc prin nepăsarea noastră, prin purtarea noastră, prin puținul menajament al formelor. Ei ne plictisesc de moarte prin pedantismul lor burghez, prin purismul lor afectat, prin purtarea cu desăvârșire meschină.

Herzen convine totuși, că în lumea slavă este un element de civilizație occidentală... la suprafață, și în lumea europeană un element complectamente barbar... la bază. El găsește că dacă e îngrozitor să trăiești în Rusia, nu mai puțin îngrozitor e să trăiești în Europa. Singura deosebire existentă, e aceea că în Europa lupta este deschisă. Nimeni nu-și dă sufletul în Europa înainte de a face ca vocea să-i fie auzită.

Herzen este adesea învinovățit pentru simpatiile sale excesive pentru partidul slavofil. E o greșeală: „Herzen combătea pe slavofili ce-i dreptul, pentru moment, într-un chip foarte ciudat. Astfel, vorbind de lupta între „occidentali” și panslaviști, Herzen se exprimă în chipul următor:

Iubim poporul rus ca și ei, dar dragostea noastră nu se aseamănă cu a lor. Ca și Janus, sau ca vulturul cu două capete, noi privim din părți opuse, deși *inimile noastre bat la unison*.

Herzen acuză slavofiliile de a profesa „o ortodoxie exagerată”. Slavofiliile sunt vinovați de ignoranța în care au ținut multă vreme poporul rus. „Idealul lor liturgic și fumul făcliilor lor împiedică de a se vedea principiile care servesc de temelie vieții populației agricole.”

Slavofiliile nu s-au schimbat deloc de la Herzen încoace. Cultul naiv pe care-l poartă copilăriei istoriei rusești, este ridicol. Intoleranța lor religioasă n-are margini. Învățătura lor este „un lanț pentru a opri

zborul gândirii”, o vorbire a conștiinței bizantinismului slugarnic al Bisericii. „Patriotismul slavofililor capătă înfățișări polițieneste care miroase a knut, mai ales la Petersburg, unde această tendință a sfârșit prin crearea unui imn național.” Naționalismul, ca drapel, ca strigăt de luptă, nu se înveșmăntează cu aureola cu care un popor luptă pentru neatârănarea sa.

Slavofilii urăsc neatârănarea, privind-o ca un „fruct putred al occidentului”. Herzen nu crede că destinele omenirii ar fi cuprinse în Europa occidentală, dar el propovăduiește *unirea între Rusia și Europa*.

Dacă Europa nu izbutește a se ridica printr-o transformare socială, atunci alte ținuturi se vor transforma. Unele sunt de acum gata pentru această mișcare, altele se pregătesc. Unul este ca Statele Unite ale Americii de nord. Altul este tot atât de viguros pe cât este de sălbatic; este vorba de Rusia.

În aparițiunea unor popoare sunt câteva lucruri care opresc pe gânditor, îl fac să cugete, îl aduc într-o stare de neliniște, ca și cum ar fi simțit o putere nouă, o nouă inimă subterană, o fermentare surdă care tinde să ridice coaja, să debordeze, ca și cum s-ar auzi din depărtare pași de uriași care se apropie din ce în ce... Herzen consideră că popoarele germano-latine au produs „două istorii, două lumi în timp și două lumi în spațiu: ele s-au consumat de două ori”. Este foarte probabil că vor avea destulă sevă, destulă putere pentru o a treia metamorfoză, dar aceasta nu se va putea produce cu formele sociale existente, aceste forme fiind în contrazicere flagrantă cu gândirea revoluționară. Pentru a realiza marile idei ale civilizației europene, trebuie să străbatem Oceanul, și să căutăm un teren mai puțin presărat cu ruine. Dimpotrivă, întreaga existență trecută a popoarelor slave are un caracter de început, de luare în stăpânire, de creștere și de destoinicie. Ele nu trebuie decât să intre în marele fluviu al istoriei. Ele nu s-au bucurat niciodată de o dezvoltare conformă cu natura, cu geniul și cu aspirațiile lor. Aceste aspirații se aseamănă cu aspirațiile revoluționare ale maselor în Europa. Aceleași acorduri răsună în inimile internaționale. barbarii nordului și civilizații Europei au o nădejde comună – *revoluția socială*. Gândirea puternică a Occidentului, ultima expresie a desfășurării sale istorice, va putea fecunda germenii care dormitează în sânul rânduiei patriarhale a popoarelor slave. Artela și comuna rurală, împărțirea produselor și a pământului, toate acestea vor servi de temelie viitorului regim al libertății, în Rusia.

Herzen nu exclude niciodată dreptul individual, din concepția progresului social. Pentru el, viitorul Rusiei va constitui un mare pericol pentru Europa, și pentru Rusia însăși, dacă nu se vor introduce fermenți de emancipare în *dreptul individual*. Din fericire, Rusia progresistă a avut întotdeauna o poziție extraordinară din punctul de vedere al acestei grave chestiuni a individualității. Pentru occidental una din cele mai mari nenorociri care mențin sclavia, sărăcia maselor și neputința revoluțiilor, este *robia morală*. Nu este o lipsă a sentimentului individualității, ci o lipsă de limpezime în acest sentiment, falsificat prin acțiunea antecedentelor istorice. Popoarele Europei au pus atâta suflet și-au vărsat atâta sânge în revoluțiile trecute, încât ele sunt neconținut prezente și individul nu poate face un pas fără a se lovi de piedici care îl privesc. Individul, în loc de a-și păstra libertatea de acțiune, trebuie să se supună sau să se răzvrătească. El nu este liber, ci e *sclavul trecutului*.

Rusia este însă, în altă situație. Zidurile închisorii sale sunt din lemn, ridicate de forța brutală, și ele vor ceda la cea dintâi lovitură. O parte a poporului, renegând tot trecutul său, dovedește prin aceasta ce putere de negație posedă. Pentru cealaltă parte, regimul actual este un bivuac vremelnic. Se supun de frică, dar totuși nu cred. Nu-i ușor pentru Europa să se desfacă de trecutul său, ea îl păstrează în pofida intereselor sale. Rusia este liberă de trecut, și faptul acesta constituie un mare avantaj.

Europa n-a rezolvat antinomia între individ și Stat. Înrâurirea individului nu este atât de minimă după cum s-ar putea crede, individul este o forță vie, un ferment puternic, a cărui acțiune nu este întotdeauna paralizată prin moarte. În Rusia individul neavând trecut, ia întreaga putere din el însuși. „Nu există nimic înapoia palisadelor unde o putere superioară ne ține sub stare de asediu.”

Posibilitatea unei revoluții în Rusia se reduce la o chestiune de forță materială. Elementul acesta face din această țară, locul cel mai bine pregătit pentru regenerare socială.

Herzen angajează Rusia să intre în concertul european. „Izolarea condamnă la traiul în sălbăticie... Tot ceea ce este cu adevărat social, conduce involuntar, la solidaritate...”

Kropotkin

Piotr Kropotkin crede că societatea veche este în declin și că omenirea elaborează de-acum noi sisteme de grupare. După ce au atins punctul culminant de dezvoltare în veacul al XVIII-lea, bătrânele state ale Europei au intrat astăzi în faza lor descendentă. Ele cad în decrepitudine. Popoarele, mai ales cele care aparțin rasei latine, tind spre transformare, condiție necesară pentru a nu dispărea. Dacă clasele conducătoare ar putea avea sentimentul situației, ele și-ar da osteneala de a merge înaintea acelor aspirații. Dar, îmbătrânite în tradiții, ele se opun din toate puterile acestui nou curent de idei.

Istoria zilelor noastre, este istoria luptei guvernanților privilegiați, contra aspirațiilor egalitare ale popoarelor. Nu principiile, considerațiile binelui public, sunt acelea care hotărăsc nașterea cutare sau cutare lege, ci lupta pentru păstrarea privilegiului.

Dar *economia politică*, care fu, la începuturile sale, un studiu asupra bogăției *națiunilor*, se ocupă acum cu *bogăția indivizilor*. Ea ține mai puțin să știe dacă cutare națiune face sau nu mare comerț cu străinătatea. Ea vrea să se asigure că pâinea nu lipsește din bordeiul țăranului și al lucrătorului. Și deoarece ajunge la constatarea că nevoile cele mai apăsătoare ale majorității poporului nu sunt satisfăcute, ea își pune aceeași întrebare pe care și-ar pune-o un fiziolog față de o plantă sau de un animal: care sunt mijloacele de a satisface nevoile tuturor, cu cea mai mică pierdere de forțe? În ce chip îi este posibil unei societăți să garanteze fiecăruia, și prin urmare, tuturor, cea mai completă satisfacție și deci fericirea?

În acest sens se transformă știința economică. După ce a fost atâta timp o simplă înregistratoare a fenomenelor interpretate în interesul minorităților bogate, ea tinde a deveni o *știință* în adevăratul înțeles al cuvântului – o fiziologie a societăților omenști.

Kropotkin este convins că socialismul modern este forțamente condus a face un pas înainte către „comunismul liberator”, și că atâta timp cât acest pas nu va fi făcut, nesiguranța în spiritul popular va paraliza eforturile propagandei socialiste. Socialismul îi pare a fi nevoit, prin însăși forța lucrurilor, să primească noțiunea că garanția materială a existenței tuturor membrilor comunității să fie cel dintâi act al revoluției sociale. Este de asemenea condus să facă încă un pas. El este nevoit să recunoască că această garanție trebuie să se îndeplinească nu prin Stat, ci în întregime în afara Statului, și fără nici un amestec din partea lui.

Kropotkin socoate de asemenea că societatea, reintrată în stăpânirea tuturor bogățiile strânse în mijlocul ei, poate să asigure în chip larg belșugul fiecăruia, în schimbul a patru sau cinci ceasuri pe zi de muncă efectivă și manuală, pentru producție.

E de-ajuns să ne gândim la risipa enormă, de neînchipuit, care se face astăzi, cu forțele omenști (pentru a ne da seama ceea ce ar putea produce o societate civilizată, cu o mică cantitate de muncă din partea fiecăruia) și ce opere mărețe ar fi în stare să întreprindă, opere nebănuite în vremea de azi.

Din nenorocire, metafizica numită *Economia politică*, nu s-a ocupat niciodată până-n prezent de ceea ce ar trebui să constituie esența ei: *economia forțelor*.

E vorba de a ști dacă o societate de felul acesta ar putea dăinui fără ca omul să fie supus, în producerea tuturor actelor sale, controlul Statului.

Se știe că o parte din socialiști afirmă că este cu neputință de a ajunge la un atare rezultat fără a-ți sacrifica libertatea pe altarul Statului. Kropotkin crede că numai prin desființarea Statului, prin libera înțelegere, asociațiunea și federațiunea absolut libere, se poate ajunge la posesiunea și la producțiunea comună a tuturor bogățiilor.

Poporul devine din ce în ce mai conștient de puterea sa. Kropotkin crede că decăderea Statelor nu e decât o chestiune de timp: „filosoful cel mai liniștit întrevede lucirile unei mari revoluții care se anunță”.

În viața omenirii sunt epoci, când trebuința unei zdruncinări formidabile, a unui cataclism, care vine să dezmoștească societatea din toate fibrele ei – se impune. Trăim într-una din aceste epoci. Se simte nevoia unei revoluții implacabile care vine nu numai să răstoarne scara politică, dar să și zguduie societatea în viața ei intelectuală și morală, s-o zgâlțâie din toropeală, să purifice moravurile, *să aducă cu sine suflul trăitor al patimilor nobile, al entuziasmelor mărețe, al devotamentelor generoase*.

Istoria ne-a păstrat amintirea unei astfel de epoci, aceea a decadenței imperiului roman. Ne găsim astăzi, ca și atunci, în fața unei transformări adânci care se îndeplinește în spirite și care nu cere decât împrejurări favorabile pentru a se traduce în fapte.

Dacă revoluția se impune pe tărâmul economic, dacă ea devine o nevoie adânc resimțită pe tărâmul politic – ea se înfățișează sub forma unei necesități și mai resimțite în domeniul moral. Legăturile din ce în ce mai numeroase, care se stabilesc între indivizi, grupuri, popoare, creează, pentru omenire, noi obligațiuni morale. Și pe măsură ce credințele religioase dispar, omul își dă seama că, pentru a fi fericit, trebuie să-și impună datorii, nu către un *ce* necunoscut, ci către toți aceia cu care intră în legătură. Omul pricepe că fericirea individului stingher nu este cu puțină, că ea nu poate fi căutată decât în fericirea întregii rase omenеști. „Dacă vrei să fii fericit, fă fiecăruia în parte, și tuturor, ceea ce ai vrea să ți se facă ție însuși.” Și această simplă afirmație, inducție științifică, care n-are nimic de-a face cu prescripțiile religioase, deschide, dintr-odată, un orizont nesfârșit de perfectabilitate, de îmbunătățire a rasei omenеști.

Decădere și descompunerea formelor existente și nemulțumire generală; elaborare anevoioasă de forme noi și o dorință neînfrănată de schimbare; elan tineresc de critică în domeniul științelor, al filosofiei, moralei, și fermentare generală a opiniei publice – deoparte. De altă parte, nepăsarea trândavă sau rezistența criminală a acelor care dețin puterea și care au încă posibilitatea de a se opune dezvoltării ideilor noi: acesta este tabloul societății actuale.

Dezrobirea producătorului din jugul capitalului. Dezrobirea cetățeanului din jugul guvernamental. Dezrobirea omului de morala exterioară: după Kropotkin, acest ansamblu de dezrobiri n-ar fi un vis de gânditor, ci o deducție rezultând din analiza *tendințelor* societății contemporane. Revoluția se impune. Ea va avea un caracter de universalitate care o va deosebi de cele dinaintea ei. Nu va fi *un* popor, *o* țară care se va arunca în vârtaj, ci vor fi *țările* Europei. Dacă, altădată, o revoluție localizată era cu puțină, astăzi, odată cu lanțurile de solidaritate care s-au stabilit în Europa și au dat echilibrul nestatornic tuturor Statelor, o revoluție locală a devenit imposibilitate. Ca și în 1848, o zguduire producându-se în cuprinsul unei țări, se va revărsa, în mod necesar, și asupra celorlalte, și focul revoluționar va cuprinde întreaga Europă.

Kropotkin preferă revoluția în locul reformelor. O reformă este întotdeauna un compromis cu trecutul, ea se mărginește la modificarea mai mult sau mai puțin a acestuia. În timp ce o revoluție înfringe întotdeauna un jalon pentru viitor: „Oricât ar fi de mic, progresul îndeplinit pe care revoluționară este o făgăduială pentru alte progrese.” Unul se întoarce spre trecut, celălalt privește înainte și depășește veacul său.

Întreaga istorie a omenirii este aceea a unei lupte neîncetate între aceia care vor să se organizeze pe principii de egalitate și de libertate, și aceia care caută să-și facă viața plăcută cu prețul muncii altuia. Civilizațiile se nasc și se surpă, imperiile de dezvoltă și dispar, războaiele însângerează lumea – cauza este întotdeauna lupta dintre cele două clase. Marea revoluție de la 1789 a distrus oare lupta de clasă? Dar cea de la 1848?

Kropotkin uită că dacă s-ar face vreodată o revoluție (și ea se va face, fără îndoială), ea nu va suprima lupta de clasă, ea va fi neputincioasă să instituie o singură clasă. A doua zi după revoluție, se va forma un partid de opoziție, poate din chiar mijlocul partizanilor acestei revoluții.

O revoluție morală ar schimba și ar modifica mai mult decât o revoluție pur politică. Dealtfel, Kropotkin nu neagă puterea moralei, el admite că ideea de bine și de rău există în omenire.

Omul, orice grad de dezvoltare intelectuală ar fi atins, consideră, în general, ca bun ceea ce este folositor societății în mijlocul căreia trăiește, și ca rău ceea ce îi este vătămător.

Dar de unde vine această concepție? Dacă omul deosebește binele de rău, spun religiile, este pentru că Dumnezeu i-a insuflat această idee. Alții (Hobbes) au căutat să explice aceasta prin lege. Legea ar fi aceea care ar fi dezvoltat în om simțământul dreptății și al nedreptății, al binelui și răului.

Adevărul este că legea a întrebuițat, foarte simplu, sentimentele sociale ale omului, pentru a-i strecura ordine folositoare unei anumite clase a societății. Ea a pervertit sentimentul dreptății în loc să-

l dezvolte. Utilitarii vor ca omul să lucreze în chip moral pentru interesul personal, și uită sentimentele sale de solidaritate cu rasa, omenirea.

După Kropotkin, descoperirea originii sentimentului moral aparține, în parte, cel puțin gânditorilor veacului al XVIII-lea. Adam Smith a fost acela care l-a găsit în sentimentul simpatiei. Liber de orice prejudecată religioasă, Adam Smith căută explicația morală în natura fizică a omului. În întreaga societate animală, solidaritatea este o lege a naturii, infinit mai însemnată ca acea luptă pentru existență a cărei putere ne este cântată de popularizatorii lui Darwin.

În lumea animală, ca și în lumea umană, legea sprijinului mutual, ca și curajul și inițiativa individuală care decurge de aici, asigură victoria speciei care știe să le practice mai bine. Kropotkin adoptă definitiv morala lui Guyau. Acolo, unde filosofile kantiene, pozitive și evoluționiste au dat greș, filosofia lui Guyau a găsit calea cea bună.

A simți în interior ceea ce ești în stare să faci, este a-ți da seama însuși de ceea ce ai *datoria* să faci.

Fii puternic! Revarsă energie intelectuală și pasională și vei revărsa asupra altora inteligența ta, dragostea ta, puterea ta de muncă! Iată la ce se reduce toată învățătura moralei sociale.

În omul cu adevărat moral, umanitatea se manifestă prin puterea interioară, care-l împinge a-și da inteligența, sentimentele, munca, viața, fără a cere nimic în schimb.

Kropotkin consideră pe Guyau, cu drept cuvânt, ca fondatorul eticii libertare (știința moralei societăților).

Moralisții care și-au construit sistemul pe o pretinsă opoziție între sentimentele egoiste și cele altruiste, au apucat pe un drum greșit. Dacă această opoziție ar exista în realitate, dacă binele individului se va confunda cu binele speciei, el uită un lucru: că *dacă aceste două n-ar fi fost totdeauna identice*, evoluția însăși a regnului animal nu s-ar fi putut îndeplini. S-au găsit întotdeauna în lumea animală, și mai cu seamă în speța umană, un mare număr de indivizi care *nu vroiau să înțeleagă* că binele individual și cel al speciei sunt, în fond, identice.

Suntem bogați în societățile civilizate. Atunci de ce în jurul nostru această mizerie? De ce această muncă penibilă, abrutizantă, a maselor? Pentru ce această nesiguranță a zilei de mâine, chiar pentru lucrătorul cel mai bine plătit, în mijlocul bogățiilor moștenite de la trecut, și cu toate mijloacele puternice de producție?

Pentru că tot ce este trebuitor producției a fost acaparat de către unii în cursul acestei lungi istorii pe care omenirea a trăit-o înainte de a fi învățat să supună forțele naturii.

Putând, de aici înainte, să priceapă această solidaritate, această putere care însutește energia și forțele creatoare ale omului, societatea nouă se va îndrepta spre cucerirea viitorului, cu toată vigoarea tinereții. Căutând chiar în sânul ei nevoi și gusturi de satisfacut, societatea va asigura, în chip larg, fiecărui membru al ei, viața, satisfacția morală pe care o dă munca aleasă după plac, îndeplinită în mod liber, și bucuria pe care o dă puțința de a trăi fără a împiedica viața celorlalți.

Însuflețiți de sentimentul solidarității, toți își vor da mâna spre a cuceri binefacerile cunoștinței și ale creației artistice. O astfel de societate nu va avea să se teamă nici de neînțelegerile din interior, nici de dușmanii din afară. Luptelor din trecut – deșteptarea geniului său bun le va opune *dragostea și solidaritatea*.

Totul pentru toți. Bărbatul și femeia aducând cota-parte de muncă în scopul de a produce obiecte trebuitoare, au dreptul la o cotă-parte respectivă din tot ce se va produce pentru toată lumea.

„Morală fără obligație și fără sancțiune”, morală din obișnuință. Să creăm împrejurări în care omul să nu fie silit a minți, a înșela, a exploata pe alții, și atunci nivelul moral al omenirii, prin însăși forța lucrurilor, se va ridica la o înălțime necunoscută până-n prezent.

Morală ajunsă în stare de spontaneitate – iată adevărata, singura morală.

Bakunin

Opera lui Mihail Bakunin este cât se poate de dezordonată – se găsesc totuși în ea idei sociale de ordin filosofic, întrucâtva tumultuoase, dar de o energie rare. E un spirit totdeauna clarvăzător, aproape totdeauna logic.

După Bakunin, trei principii fundamentale constituie, în istorie, condițiile esențiale oricărei dezvoltări omenești, colectivă sau individuală:

1. *Animalitatea omenească*; 2. *Cugetarea*; 3. *Revolta*. Celui dintâi îi corespunde *economia socială și privată*; celui de-al doilea *știința*, celui din urmă *libertatea*.

În lupta dintre idealisti și materialisti Bakunin înclină pentru cei din urmă. Împreună cu Proudhon, el afirmă că idealul nu este decât o floare, ale cărei condiții materiale de existență constituie rădăcina. Pentru el toată istoria intelectuală și morală, politică și socială a omenirii este o oglindire a istoriei sale economice. Lumea socială nu este altceva decât dezvoltarea, manifestarea cea mai înaltă a animalității. Dar fiindcă orice dezvoltare implică, în mod necesar, o negație, acea de bază sau de punct de plecare, omenirea este în același timp negația chibzuită și progresivă a animalității în oameni. Și tocmai această negație, rațională pentru că e naturală, în același timp istorică și logică, fatală, cum sunt desfășurările și realizările tuturor legilor naturale în lume, constituie idealul, lumea convingerilor intelectuale și morale, ideile.

Facultatea de a gândi și nevoia de libertate, împreunând acțiunea lor progresivă în istorie, reprezintă puterea de dezvoltare pozitivă a animalității omenești, și creează, în consecință, tot ceea ce constituie *umanitatea* în oameni.

Ideea divină, Dumnezeu, este o eroare istoricește necesară, în dezvoltarea umanității. Putem să căutăm și să găsim pentru ce și cum anume ea s-a produs în istorie, pentru ce imensa majoritate a speței omenești o acceptă încă și astăzi, dar dezvoltarea conștiinței omenești nu dovedește că ideea divină este condamnată la sterilitate și că ea este rădăcina tuturor absurdităților care frământă lumea. Atâta vreme cât ea nu va fi distrusă, relele societății vor rămâne intacte.

Îndrăgostit și gelos de libertate, pe care o consideră drept condiția absolută a tot ce iubim și venerăm în omenire, Bakunin întoarce fraza lui Voltaire: *Dacă Dumnezeu ar exista, ar trebui să-l desființăm*.

Această idee a desființării lui Dumnezeu, îl conduce pe Bakunin la ideea desființării oricărei *autorități*.

Ce este autoritatea? Este ea puterea de neînlăturat a legilor naturale care se manifestă în înlănțuirea și în succesiunea fatală a fenomenelor lumii fizice și a lumii sociale? În contra acestor legi, ce-i dreptul, nici o revoltă nu-i cu putință. Putem să nu le recunoaștem, sau să nu le recunoaștem încă, dar nu putem să nu ne supunem lor, deoarece ele constituie temelia și înșiși condițiile existenței noastre, ele ne înfășoară și ne desfășoară, ne pătrund, regulează mișcările noastre, gândurile noastre, actele noastre. Noi suntem sclavii acestor legi, dar nu e nimic umilitor în această robie: ea nu presupune nici un stăpân exterior. Natura care ne-o impune rămâne absolut dezinteresată, în timp ce *autoritatea exterioară*, legislatorul care face legile sociale, sunt conduși de egoism. Dacă cel puțin ar fi oameni de știință cei ce ne-ar guverna: știința, ca și natura, este dezinteresată. Dar actuala noastră legislație politică nu este în totul conformă legilor naturale ale vieții, ea este întotdeauna nenorocită și contrarie libertății naturii.

Libertatea omului consistă mai presus de toate în aceasta: el ascultă de legile naturale, pentru că *el însuși* le-a recunoscut ca atari, și nu pentru că ele au fost impuse din afară de o voință oarecare, divină sau umană, colectivă sau individuală. Singura autoritate mare și atotputernică, naturală și rațională și același timp, singura pe care am putea-o respecta, ar fi spiritul colectiv al unei societăți întemeiate pe respectul mutual al tuturor membrilor ce o compun. Ea va fi de o mie de ori mai puternică decât toate autoritățile divine, teologice, metafizice, politice și juridice, instituite de Biserică și de Stat.

Idealismul teoretic are ca urmare necesară materialismul practic cel mai brutal. Distrugeți inegalitatea socială, întemeiați egalitatea economică a tuturor și pe aceste fundamente se va înălța libertatea, moralitatea, umanitatea solidară.

Kovalevski

Etnograf, economist, sociolog, Maxim Kovalevski preferă să caute în antichitate și în evul mediu factorii principali ai tuturor schimbărilor economice ale societății omenești. Economistii au considerat până în prezent regimul modern al producției, al repartiției și al schimburilor, ca lucruri stabile și supuse pe vecie legilor naturale, deci imuabile, ale cererii și ofertei, legi al căror exercițiu regulat trebuie să conducă pe toți și pe fiecare din noi la bogăție și la prosperitate.

Or, Kovaleski, studiind condițiile de existență ale numeroaselor popoare care n-au avut istorie a ajuns la constatarea că producția și repartiția bogățiilor nu sunt făcute întotdeauna în același chip. Schimbul nu intra în socotelile celor dintâi vânători, păstori sau agricultori, care au populat pământul. Ei se mulțumeau să îngrijească de propriile lor nevoi și de ale cercului restrâns în care se scurgea viața lor. Nimic, prin urmare, nu-i îndemna la o acaparare individuală a solului sau la acumularea capitalurilor. Kovaleski caută să-și dea seama de motivele unei asemenea stări de lucruri, ca și de cauzele care au dus, încetul cu încetul, la constituirea regimului economic modern, și constată că factorul principal al tuturor schimbărilor în ordinea economică nu este decât *creșterea populației*.

Cea dintâi întrebare pe care trebuie să și-o pună un sociolog, doritor să studieze așezările unei ordini economice determinate, este de a ști care e densitatea populației atât a țării în chestiune, cât și a acelora cu care se învecinează. Căci e de ajuns ca populația să devină mai densă pentru a hotări un popor să iasă din izolarea lui și să oblige pe vecinii săi ca, de bună voie, sau nu, să-i servească interesele producției și ale consumației sale proprii.

Această teză n-are nimic comun cu teoria sociologului italian Loria. Pentru acesta din urmă, orice evoluție în regimul economic n-are la bază decât dispoziția progresivă a pământurilor virgine. Kovalevski crede că motorul principal al evoluției economice este mersul ascendent al populației.

Studiind trecerea istorică de la proprietatea colectivă la proprietatea individuală, Kovalevski caută să stabilească raporturile de evoluție și de interdependență între formele multiple ale producției colective, pentru a lămuri cauzele diferite care au produs prăpădirea lor treptată, și pentru a urmări de-a lungul veacurilor, vremurilor și mediilor această îndrumare lentă și progresivă a societății omenești spre starea de individualism care ne caracterizează. Autorul admite că nu există deosebire esențială mai cu seamă în originile lor, între comunitatea familială și comunitatea sătească. Aceleași elemente care au contribuit la formarea diferiților membri ai unei familii, locuind în aceeași localitate, au intrat în compoziția satului comunist.

Asemănarea între comunitatea familială și comunitatea sătească are o foarte mare însemnătate. Cei care sunt înclinați spre dovedirea existenței primordiale a proprietății imobiliare nu sunt deloc conduși la aceasta de acapararea solului de către membrii unei aceleiași familii-grup. După teoria lui Kovalevski se poate admite că acest fapt nu contrazice teza generală care pretinde că sistemul comunist a precedat pe cel al posesiunii individuale.

Kovalevski nu este de acord cu economistii care admit că disoluțiunea comunismului agrar se impune ca o necesitate, pentru că o cultură intensă este imposibilă pretutindeni unde „instinctul de proprietate” lipsește agricultorului. Aceasta nu este decât o aserțiunea *a priori* pe care istoria și practica modernă o contrazic la fiecare pas. Istoria se opune la admiterea tezei scumpe economistilor și experiența modernă rusă îngăduie a stabili contrariul. Ea dovedește că se poate spori productivitatea solului printr-o cultură intensă, fără a se renunța la modul colectiv de posesiune.

Ruina comunismului agrar n-a fost prilejuită de cauze pur economice. Trebuie să-i căutăm explicația în fapte de ordin social și politic.

Dispariția comunismului agrar ale cărui origini se pierd în neagra antichitate, trebuie s-o punem în sarcina triumfului burgheziei și a regimului libertății contractelor, al cărui apostol s-a făcut însăși această burghezie.

Regăsim aceeași idee în principala lucrare a lui Kovalevski, *Obiceiul contemporan și legea veche*, al cărui scop este de a lumina vechile legi și datini ale popoarelor de origine ariană „cu acea lumină pe care obiceiurile oșetilor o împrăstie în chip îmbelsugat deasupra lor”. O regăsim de asemenea în *Tabloul originilor evoluției familiei și proprietății* (Conferința ținută la Stockholm). În această ultima lucrare,

autorul aruncă o lumină nouă asupra originilor familiei și a proprietății. Această lumină izbucnește, când sub forma unor idei de căpetenie de ordin etnografic, istoric și juridic care n-au fost încă studiate, când sub aceea a unei critici foarte strânse a teoriilor la modă. Studiile speciale pe care Kovalevski le-a făcut asupra lumii slave și a triburilor autohtone din Caucaz, i-au îngăduit să adauge câteva idei noi, de căpetenie, ipotezelor emise de predecesorii săi. Chestiunea pe care și-a propus mai cu seamă a o limpezi este aceea a existenței *matriarhatului* la popoarele de origine ariană. Cunoașterea lumii slave și a triburilor ariene din Caucaz i-a fost de mare folos.

Autorul s-a căznit să arate că familiile matriarhale, patriarhale și individuale nu sunt decât cele trei faze distincte ale unei aceleiași dezvoltări. Această evoluție s-a îndeplinit sau tinde să se îndeplinească la popoarele care n-au de comun nici rasa, nici religia.

Se știe că teza *matriarhală* este foarte contestată. Brentano și economistul englez Frederic Seebohm, s-au pronunțat contra. Ei tratează drept absurde teoriile acelor care refuză să considere familia patriarhală ca cea mai veche „celulă” socială. Kovalevski demonstrează totuși, că matriarhatul a existat printre triburile ariene: se găsesc urme în vechile lor legi, în datinile și obiceiurile încă existente. Autoritatea maritală și părintească n-a evoluat decât în mod lent în sânul unei societăți matriarhale. Ea a adus apoi la stabilirea familiei patriarhale, care, după cum atestă lumea slavă, cedează încet locul ce-l ocupă, familiei individuale.

Din această teză își trage Kovalevski teoria sa, privitoare la comunismul agrar, la comuna sătească și la cauzele disoluției lor.

Teoria agrară conduce pe autor la studiul regimului economic actual, în special în Rusia.

În lucrarea sa *Regimul economic al Rusiei*, Kovalevski analizează evoluția economică ce se îndeplinește în zilele noastre în această țară.

Această evoluție ne pune în prezența originilor însăși ale regimului capitalist care, de mai bine de două sute de ani, există în Europa. Ea face să apară fenomene analoage acelor care s-au desfășurat în veacul al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului al XIX-lea, dar pe o întindere mult mai mare și cu o forță superioară. Rusia profită de toate prognozele tehnice îndeplinite de industria din Occident. Ea ignoră dibuirile care au marcat nașterea și dezvoltarea acesteia din urmă. Avantajele materiale și relele care sunt legate de regimul economic modern se manifestă în Rusia fără nici o tranziție. „Ele stârnesc pe deoparte speranțele cele mai himerice și pe de altă parte, temerile cele mai pronunțate.”

Economia socială însă prezintă un amalgam ciudat al regimului de consumație directă cu un capitalism artificial, creat pe baze de tarif. În loc de a fi natural, acest sistem este tot ce poate fi mai artificial, căci guvernul care are aerul de a crede în omnipotența sa, intervine în toate lucrurile și face pe producătorii ruși să aștepte din partea-i serviciile cele mai imposibile.

Clasa cea mai apropiată de tron plictisește guvernul cu doleanțele sale. Ea cere, obține și acceptă fără ase preocupa de prestigiul ei, noi termene de plată pentru împrumuturile ei la banca nobleței, ca și reducerea procentelor.

Burghezia capitalistă nu rămâne în urmă. Ea cere neconținut „revizuirea tarifelor”, cu scop de a obține o nouă ridicare a drepturilor de intrare pentru mărfurile străine.

Răscumpărarea drumurilor de fier de la companiile particulare, instituirea monopolului asupra alcoolului, crearea de bănci de stat ipotecare, oferte de credite ieftine și pe termen lung, speculații asupra cursurilor hârtie-monedă, guvernul se însărcinează cu totul, face totul și crede neconținut că reușește în toate.

Și mizeria *adevăratei Rusii*, adică a țaranului rus, crește. El este redus la nevoia de a se deplasa periodic pentru a-și căuta de lucru, sau pentru a-și muta domiciliul în stepele sau pădurile Siberiei. Pământul este părăsit, munca lucrătorului din fabrici devine din ce în ce mai anevoioasă și salariul săi din ce în ce mai neîndestulător. Ruina micilor proprietari funciari se accentuează: acestea sunt rezultatele constatate de Kovalevski, privitoare la regimul actual, politic și economic al Rusiei.

Petru Lavrov (de Maria Goldsmith)

Petru Lavrov s-a născut la 2/14 iunie 1823, în provincia Pskov-Rusia. Părinții lui erau proprietari avuți. Tatăl său luase parte, ca ofițer, la războiul împotriva lui Napoleon, apoi se retrăsese la proprietatea ce avea. Familia mamei era de obârșie suedeză. De foarte timpuriu Petru Lavrov arăta înclinări către viața intelectuală. Îi plăcea din copilărie cititul, în locul jocului obișnuit la vârsta lui.

La 1837 intră în școala de artilerie iar peste cinci ani ieși cu gradul de ofițer. La vârsta de 21 ani fu numit profesor la Academia de artilerie. Activitatea literară a lui Lavrov începe, propriu-zis, la vârsta de 30 de ani. Până atunci nu scrisese decât poezie care arătau un spirit filosofic foarte pronunțat și păreri sociale înaintate. Mai scrisese articole științifice. În clipa trezirii societății rusești din somnul în care fusese adâncită pe vremea îndelungatei domnii a lui Nicolae I, 1825-1855, Lavrov, ca mulți dintre contemporani, simți nevoia să împărtășească publicului gândurile ce-l frământau. Publică un mare număr de articole, asupra diferitelor chestiuni filosofice: Menirea individului în istorie; Materialismul; Însemnătatea filosofiei... În aceeași vreme diriguia partea filosofică a *Dicționarului enciclopedic rus*, care începuse să apară la 1861. Dar spiritul lui nu era în întregime prins de problemele filosofice și științifice. Chestiile zilei, problemele care țâșneau din toate părțile, îl interesau în aceeași măsură. Părerile sale politice lămurindu-se tot mai mult, Lavrov se alipi de societatea revoluționară Pământ și Libertate și făcu cunoștință cu Cernîșevski. În curând fu înglobat în arestările cu toptanul, operare după atentatul lui Karakazov, la 1866. Nu i se găsi nicio vină directă dar fu judecat de tribunalul militar și surghiunit într-un ținut de la miază-noapte, în gubernia Vologdei, smuls astfel deodată și de la profesorat și de la îndeletnicirile-i științifice. Acolo, într-un târgușor depărtat, Lavrov scrisese sub numele de P. Mirtoff, cu foarte mari greutate, *Scrisorile istorice*. Această carte oglindește personalitatea desăvârșită a autorului. Pe de-o parte, învățat și filosof, de o erudiție cu totul aleasă, autor al unui sistem original și complet de filosofie istorică; pe de altă parte, un militant care, vreme de 30 de ani n-a încetat să ia partea cea mai activă la toate mișcările socialiste și revoluționare rusești.

Prietenii săi nu au vrut să-l lase în surghiun. Întocmiră și înfăptuiră, pentru el, un plan de evadare. Pe la începutul lui 1870 veni să-l vadă un prieten, și îi înlesni fuga. Se strecură din târgușorul în care locuia și trecu în străinătate unde trăi viața grea a refugiaților.

La Paris, unde veni la început, văzu deschizându-i-se în față o lume nouă. Putu afla acolo un câmp larg deschis, totodată gândirii sale științifice și filosofice și trebuinței sale de activitate practică, în direcția socialistă. Ajunse în curând membru în societatea de antropologie și fu, în urmă, poftit de Broca să ia parte la redactarea *Revistei de antropologie*. Se afilie și la Internațională, unde fu adus de Varlin în secția de la Ternes. Era în ajunul proclamării Comunei. După 18 martie, Lavrov își puse serviciile la dispoziția guvernului Comunei, pentru reorganizarea școlilor, dar nevoile luptei imediate împiedică guvernul să se ocupe de propunerea lui. La începutul lunii mai, situația ajungând deznădăjduită, Lavrov hotărî să meargă în căutarea ajutoarelor pentru Comună, pe la socialiștii din alte țări. Merse, mai întâi, în Belgia, apoi la Londra, la Consiliul general al Internaționalei, dar, ca și Consiliul Federal belgian, Consiliul general nu era îndeajuns de tare ca să organizeze, precum cerea Lavrov, o mare manifestație în sprijinul Comunei. Mijlocirea lui, așadar, căzu. Cu toate astea, nu a fost fără de folos, pentru sine, căci îi îngăduia să-și dea mai bine seama de starea socialismului în Europa.

Începând cu anul 1873, Lavrov publică la Zurich o revistă socialistă, în limba rusă, *Vperiod (Înainte)*. Era în Rusia epoca propagandei printre lucrători și țărani și revista lui Lavrov avu o mare înrăurire asupra tinerimii ruse care venea în străinătate, nu numai să studieze, dar să se și pregătească pe tărâmul propagandei socialiste. La 1874, revista fiind trecută la Londra și preschimbată în ziar bi-lunar, Lavrov părăsi Elveția și locui în Anglia, până în 1876, când se reîntoarse la Paris, unde rămase până muri. Trebuie, totuși, să însemnăm o scurtă întrerupere a șederii sale în Franța, pricinuită de o hotărâre de expulzare, luată împotriva-i, de guvernul francez de la 1882, în urma organizării la Paris a unei societăți de ajutor reciproc pentru închiși și surghiuniți ruși. Lavrov putut, de altfel, să se întoarcă după câteva luni.

Acești ani lungi, cu toate că lipsiți de întâmplări mari, bătătoare la ochi, fură trăiți printr-o muncă neîncetată și variată. Scrisese sub deosebite pseudonime, în revistele rusești, ținu tinerei colonii ruse din Paris nenumărate conferințe și chiar cursuri întregi despre felurite subiecte de filosofie și sociologie, pu-

blică articole și broșuri revoluționare. Orice întâmplare se producea în Rusia, afla într-însul răsunet. Era pentru el prilejul unor noi conferințe, unor noi broșuri, unor noi articole. Începând din 1883, Lavrov se puse încă odată, în fruntea unei publicații revoluționare: *Crainicul Voinței Poporului*, organul partidului Voința Poporului, care se frământă pe atunci în Rusia. Această publicație trăi până în 1886. Peste câțiva ani, din 1892 până în 1893, un mănunchi din vechii membri ai partidului acesta, întreprinzând publicarea *Materialului pentru istoria mișcării socialiste revoluționare ruse*, Lavrov luă o foarte stăruitoare parte. Acest *Material* cuprinde îndeosebi o istorie, foarte desăvârșită și foarte însemnată, datorită condeiului său, cu privire la vremea când apărea întâia sa revistă *Vperiod* și la întâii ani ai mișcării socialiste din Rusia.

Activitatea propagandistică nu-l stingherea pe Lavrov de la lucrările sale științifice. Își pusese în minte planul de a uni într-un tot păreriile sale despre sociologia și filosofia istoriei, pentru a arăta datele științifice pe care se sprijinea și pentru a scoate în evidență, ca încununare a acestei întocmiri, izbânda neapărată a ideii socialiste și a unei societăți întemeiată pe ea. Mai înainte publicase în revistele rusești articole disparate cu privire la aceste subiecte, și, începând cu anul 1888, marea sa lucrare fu dată la iveală sub numirea de *Încercare asupra istoriei gândirii, în vremurile de astăzi*.

Mai târziu, Lavrov își schimbă întrucâtva planul și hotări să dea la iveală „încercarea” sa, într-un chip ceva mai restrâns, într-un singur volum. Dar și lucrarea asta rămase neterminată. Ajunsese la capitolul din urmă, când boala și moartea veniră, fără veste. Muri la 6 Februarie, 1900. Cuvinte de dragoste, de păreri de rău, de durere, fură pronunțate la mormânt, nu numai din partea tuturor fracțiunilor partidului socialist rus, nu numai din partea reprezentanților gândirii progresiste din Rusia, dar și din a socialiștilor din lumea întreagă.

Lavrov înmănunchia concepțiile sale filosofice sub cuvântul cuprinzător de *antropologism*. Munca gândirii filosofice trebuie să stăruie numai și numai (părerea aceasta și-o însușește de la întâile lucrări) într-o unifica, a sistematiza concepțiile noastre despre fenomene, fără a pretinde să cucerească adevărul absolut, renunțând să caute substanța lucrurilor și pornind de la relativitatea cunoștințelor noastre. Toate fenomenele, fără a deosebi fenomenele psihice, sunt supuse legilor determinismului, dar, după Lavrov, această concepție este departe de a fi de nearmonizat cu părerea ce stăpânește întreaga lui filosofie a istoriei: aceea a însemnătății predominante a individului și a acțiunii sale conștiente. Contradicție nu-i aici, decât în aparență. Aceleași legi nestrămutate, ce stăpânesc universul întreg, au stăruit asupra evoluției neapărate a vieții, mai întâi, apoi asupra conștiinței. Lumea psihică lăuntrică, astfel înfăptuită, are drept trăsătură caracteristică faptul că individul își pune în minte *scopuri* și-și croiește *mijloacele* potrivite de a le atinge, fără să aibă conștiință despre atârănarea în care se află față de aceste legi nestrămutate. Liberul arbitru, ce nu ființează *de fapt*, ființează *pentru individ* ca iluzie, într-adevăr, dar ca o iluzie tot așa de neapărată, tot așa de neabătută, ca orice alt fenomen firesc. Așadar, nimeni n-are dreptul să arunce asupra determinismului răspunderea faptelor sale și să se scuture de trebuința de a veghea întru dezvoltarea lui morală. *Convingerea individuală*, întemeiată pe critică și nevoia de a trăi potrivit cu această convingere, este pentru Lavrov temeiul moralei, atât individuală cât și socială. Această morală a *convîngerii*, Lavrov o socotește, de altfel, ca prețuită pentru o foarte mică minoritate numai, cea mai mare parte dintre oameni călăuzindu-se după socotelile interesului personal, în cel mai mărginit înțeles al cuvântului. Astăzi trăim sub domnia *intereselor*, urmare a vremii preistorice când domnea *obiceiul* și care, la rândul-i, va lăsa locul domniei *convîngerilor morale*, când lupta intereselor va fi pierit din societate.

Cu drept cuvânt, viața istorică nu începe decât din clipa când se ivește în societate o minoritate de *intelectuali*, adică indivizi în stare să se dezvolte mentalicește și să simtă nevoia acestei dezvoltări. Cuvântul de istorie nu cuprinde decât fenomenele de solidaritate conștientă, înrăurirea reciprocă a individului conștient și a mediului social. Față de minoritatea „intelectualilor”, sunt toți aceia care au rămas pe dinafara istoriei astfel înțeleasă. Aceștia sunt cu mult mai numeroși. Sunt, în primul rând, toate popoarele sălbatice, apoi gloatele care alcătuiesc majoritatea în toate societățile și care rămân pe dinafara mișcării de idei, din lipsa de împrejurări materiale îndestulătoare. Pe aceștia, Lavrov îi numește

„dezmoșteniții istoriei”. În sfârșit, „sălbaticii civilizați”, că nu și-au însușit de la civilizație decât înlesnirea, lustrul exterior, obișnuințele, dar sunt rămași, în fond, tot așa de înapoiați, cu toate împrejurările materiale favorabile, ca orice sălbatic. Puțini sunt ca atare „intelectuali”. Asta nu-i împiedică, însă, de a fi singurele elementele ale puterii istorice adevărate. Pe încetul, această minoritate ajunge din ce în ce mai puternică. Ideile ei se răspândesc, pătrund în spirite și săvârșesc felurite schimbări în societate, schimbări care, uneori, se fac într-un chip pașnic, alteori în chip vijelios, prin revoluții. Ceea ce era bunul unui restrâns mănunchi, ajunge bunul majorității sau al lumii întregi. Apoi alt mănunchi de oameni se ivește, și mai înaintat. Mai întâi rămân neînțeleși, dar capătă din ce în ce părtași și stârnesc noi schimbări sociale. Frământările sociale, mersul înainte al omenirii, au avut pururea drept unealtă individul. Așadar, propășirea istorică se restrânge în întregime la acțiunea gândirii critice a individului asupra „civilizației obișnuite”, adică asupra totalului de forme sociale ce năzuiesc să ajungă obicei și sunt în tot momentul preschimbate prin opera gândirii.

În studiul său, al deosebitelor laturi istorice, istoricul e dator să hotărască, pentru fiecare clipă, elementele ce alcătuiesc viața societății. Acestea sunt de trei feluri: sunt mai întâi, elementele caracteristice unei vremi, elemente ce nu ființau înainte și care acum se văd drept temeinice; este, apoi, moștenirea trecutului: supraviețuirile și elementele ce mai dăinuiesc; în sfârșit, sunt vlăstarii unui viitor mai mult ori mai puțin îndepărtat. Pe deasupra, istoricul se vede pururea silit a despărți fenomenele istorice firești, de fenomenele patologice, bolnăvicioase, de a deosebi faptul temeinic de cel întâmplător. Față de toate aceste chestiuni ni se înfățișează o greutate, când vrem să dezlegăm problema nu mai puțin temeinică: aceea de a hotări, care este, pentru fiecare clipă a istoriei, mersul cu puțință al întâmplărilor.

Oricare ar fi grija ce un istoric sau un sociolog și-ar da ca să se înconjoare de toate documentele cu puțință, ca să privească toate aspectele vremurilor ce-l preocupă, el suferă pururea o parte de apreciere personală. Doi istorici, deopotrivă de documentați, deopotrivă de cinstiți, se vor deosebi în chipul lor de a înfățișa faptele istorice. Alături de terenul, pentru care-i suficientă numai arătarea dreaptă a faptelor, este în istorie și un loc mare pentru un anumit element subiectiv. La fel se întâmplă în chestiunile temeinice, arătate mai sus, ca și cu orice vreme și-ar propune istoricul s-o deslușească.

Întru asta, toate lămuririle, ce le-ar putea scoate numai din fapte, sunt neîndestulătoare. Îi lipsește un criteriu obiectiv. Și totuși trebuesc lămurite aceste chestiuni dacă vrem să înțelegem istoria într-un chip științific. Singurul lucru care, în astfel de împrejurări îi rămâne istoricului, este ca să aplice întru înțelegerea fenomenelor, un criteriu (o măsură) *subiectivă*, trasă din dezvoltarea intelectuală obștească. Alături de tărâmul *obiectiv*, se desfășoară astfel în istorie și în sociologie un tărâm pe care *metoda subiectivă* este tot așa de neapărată și tot așa de științifică. Acestui tărâm i se cuvine definiția progresului, întocmirea unei *formule a progresului*. Pentru Lavrov, *progresul se înfăptuiește în istorie, prin creșterea și întărirea solidarității, în măsura în care ea nu împiedică desfășurarea proceselor conștiente ale înșilor, în măsura în care nu împiedică creșterea și întărirea solidarității între cel mai mare număr de înși cu puțință*. Asta-i o formulă subiectivă, dar orice formulă a progresului este în chip neapărat la fel.

Menirea individului este înălțată în această concepție a progresului istoric și de asemenea răspunderile ce aduce cu sine această menire sunt mari. Ca să se facă vrednic de aceasta, insul trebuie să plămădească în sine și o conștiință înaltă, să se pună în rând cu vremea lui, să trăiască cu viața obștească, să ia parte la frământările sociale. Nimeni n-are dreptul, sub niciun chip, să se dea în lături de la sarcina asta, să rămână nepăsător în fața răului social, oricât de slabe, sau oricât de strășnice i-ar fi puterile. Iată cuvintele adresate cititorilor săi de Lavrov, la sfârșitul uneia dintre lucrările sale:

Puterile tale intelectuale, găsește istoria, sunt neînsemnate, dar tot așa de neînsemnate erau puterile strămoșilor tăi, care înfăptuită vremea de față. Caută, așadar, să ajungi o putere istorică, deoarece numai pe această cale au fost realizate toate izbânzile, care păreau la început de negrăit și pe care majoritatea oamenilor era, mai apoi, gata a le socoti drept minunate. Ceea ce pururea a săvârșit minunea, este tăria cugetării și vigoarea voinței înșilor care slujeau drept unelte neapărate determinismului. Când ți-ai dat un scop drept idealul tău individual, când ai dat acestui ideal toată puterea cugetării tale, toată strășnicia voinții

tale, în domeniul scopurilor ce ai plăsmuit și al mijloacelor ce ai ales, atunci sarcina ta este îndeplinită. Dacă valul determinismului istoric îți înșfacă apoi „eul” și opera ta și le aruncă în vârtejul evenimentelor; dacă vor trece din lumea scopurilor și-a mijloacelor, în lumea cauzelor și efectelor, neatârnat de voința ta, munca sau nemunca ta intră totuși acolo ca un element ce nu poate fi dat la o parte din alcătuirea viitorului, necunoscut de tine. Istoria pe care ai înțeles-o, te-a învățat a te conforma cu ceea ce e de neabătut, a prețui menirea feluritelor puțințe în lupta pentru scopurile ce ți-ai pus, a lupta cu strășnicie în vederea cuceririi unui viitor mai bun pentru aceste miliarde de inși necunoscuți, care, conștient sau inconștient, clădesc viitorul alături de tine. Luptă, așadar, pentru viitorul acesta și adu-ți aminte de cuvântul: „Numai acela-i răpus, care se dă învins”.

În atare mândră rotire, în atare înălțare de gândire și de ideal practic, stă secretul înrâuririi morale săvârșită de Lavrov asupra contemporanilor și, îndeosebi, asupra tinerimii; taina acestui simțământ excepțional de înalt, punea stăpânire pe ascultătorii săi, după fiecare cuvântare a sa. Fiecare, ascultându-l, devenea mai bun, se înălța mai sus, trăia într-o lume mai ideală. Chiar cei mai nepăsători simțeau că le stă în față o putere înaintea căreia îndoiala lor era silită să dispară.

Opera lui Lavrov este de neprețuit din acest punct de vedere. Mai mare decât lucrările lui științifice, mai prețioasă decât nespusa lui erudiție, mai însemnată decât statornicia sa de luptător este această pecete morală deosebită, această armonizare a științei cu acțiunea practică, această idee de înaltă menire istorică cerută, cu puțință de cerut, celor mai slabi, ca și celor mai bine înzestrați.

Problema mizeriei (de I. Novicov)

Ca toate chestiunile sociale, problema mizeriei este extrem de complexă. E prin urmare foarte greu a o expune într-un mod simplu și clar.

Un mare număr de persoane găsesc mizeria tot atât de naturală ca și inundațiile, cutremurele de pământ, sau seceta. Ele cred că e tot atât de utopic a dori s-o suprimi ca și a voi râuri cu lapte sau pomi producând pâini coapte gata. Sunt chiar oameni care neagă existența mizeriei. Pentru că am scris în una din cărțile mele, că din zece locuitori ai globului nostru, nouă nu mănâncă atunci când li-e foame, (ceea ce, vai, este dovedit cu statistici), am fost tratat de pesimist bârfitor de către un redactor de la *Gazette de France*. Baronul de Stengel, delegatul Germaniei la prima conferință din Haga, afirma, în 1899, că țara sa ar suporta fără nici o dificultate povara păcii armate. Când i se semnală însă că după statisticile oficiale, venitul mijlociu al germanului se urcă la 0,33 lei pe zi, el fu adânc surprins și nu-i venea să creadă. Opt ani mai târziu, un alt german, profesorul Hugo Munsterberg, la Congresul de pace din New York, a susținut de asemenea că compatrioții săi nu erau deloc împovărați de sarcinile militare.

Când i se obiectă că jumătate din supușii lui Wilhelm II, locuiesc în case cu o singură odaie și că la Berlin se află 30.000 apartamente în care șase persoane ocupă o singură odaie, se văzu silit a recunoaște că domnul profesor, sau ignora complet aceste triste lucruri, sau nu se încumeta a le lua în seamă. Oamenii cu stare suferă mult, când trebuie să recunoască ce mare e numărul săracilor în societățile noastre.

Spiritele religioase afirmă că mizeria este conformă cu ordinea lucrurilor stabilită de Dumnezeu. Neputând însă, recunoaște că mizeria este un bine și Dumnezeu un suflet crud, voind răul creaturii sale, ei scapă din încurcătură, făgăduind paradisul. După aceștia pământul este *un loc de exil, o vale a plângerii, un timp de încercare. Și acest timp, clipă de suferințe și deșertăciune*, nu valorează nimic față de eternitate. *Adevărata viață*, viața perpetuă nu începe decât după moarte. Trebuie așadar, să suportăm mizeria cu bucurie, deoarece dânsa procură fericirea eternă și desfătările fără margini. Creștinii, neputând descoperi mijlocul de a suprima mizeria, au ocolit astfel cu dibăcie dificultatea, afirmând că mizeria e un bine și nu ceva rău, deoarece ne cruță de chinurile infernului.

Firește, cum nu toată lumea crede în dogma creștină, nu toată lumea poate admite că mizeria e un bine și că trebuie căutată în loc s-o evităm, mai ales că vedem pe marii demnitari ai Bisericii, papa, cardinalii și episcopii trăind în lux și nu în acele prețioase privațiuni ce deschid atât de larg porțile paradisului.

Nu, mizeria nu trebuie suportată. După boală, ea este neajunsul cel mai grozav al neamului omenesc și, oricare îi vor fi eforturile lor, niciodată predicatorii religioși nu vor împiedica pe oameni ca s-o ocolească. Niciodată ei nu vor împiedica pe oameni de a lucra la îmbunătățirea stării lor pământești, cu atât mai mult, cu cât dacă Biserica deschide raiul săracilor, dânsa nu-l închide celor bogați, deoarece regi au putut găsi acolo loc. Este deci mai avantajos de a duce o viață plăcută aici pe pământ (ceea ce nu exclude în nici un caz practicarea tuturor virtuților) și de a merge apoi în rai, decât a îndura o viață de mizerie și a te bucura în urmă de fericirile cerești. Bineînțeles, toate aceste considerațiuni n-au nici o valoare pentru cei care nu cred în nemurirea sufletului și, după cum se știe, numărul acestora crește pe zi ce trece.

Prin urmare dacă unii nu văd problema mizeriei sau cred c-o pot ocoli cu ajutorul credințelor religioase sunt alții care și-o pun cu cea mai mare îngrijorare. Dar, cauza căreia aceștia atribuie acest crunt flagel, este prea adesea cu desăvârșire falsă.

Astfel, după o părere aproape universal răspândită, mizeria ar fi *în chip unic* o chestiune de repartitie. Îndestularea ar fi putut fi generală, zice-se, dacă anumite persoane, puțin numeroase, nu ar acapara cea mai mare parte din bogății, lăsând poporul în lipsă. Împărțiți bunurile în părți egale și îndată toată lumea va fi în abundență; mizeria va dispărea cu totul pentru totdeauna.

Din nefericire lucrurile stau altfel. Omenirea nu este săracă pentru că unii milionari acaparează bogățiile; ea este săracă pentru că suma articolelor necesare existenței noastre este insuficientă. Oricum, această insuficiență vine din starea mediului, se poate spune că omenirea este săracă fiindcă ea n-a adaptat încă complet globul la nevoile sale.

Mizeria nu poate fi nimicită numai printr-o măsură de repartitie pentru două motive foarte simple: primul, fiindcă suma de repartitie e insuficientă. Statisticienii au făcut calculul.

Din datele dobândite prin recensămintele oficiale, rezultă că dacă se confiscă toate beneficiile și veniturile mai mari ca 10.000 lei pentru a le repartiza între indivizii care câștigă mai puțin ca această sumă, aceștia din urmă ar avea 12% în plus față de câștigul lor actual. Or, cum ar trebui cel puțin înzecite resursele de care dispune omenirea pentru a procura îndestulare tuturor oamenilor, vedem că suntem, vai, încă tare departe.

Să eliminăm pauperismul, scrie A. Labriola, să dăm muncitorului întregul produs al muncii sale, care, fiind de 2 franci pe zi, ar câștiga 2 franci și 24 bani. Prin urmare el n-ar deveni un burghez. Pentru a rezolva chestiunea socială, trebui o creștere de 1.000% asupra tuturor profiturilor și nu de 12%.

Al doilea motiv pentru care mizeria nu poate fi stărpită numai prin repartitie vine chiar de la natura bogăției. Se înșeală mult cine își închipuie, că veniturile bogătașilor sunt ca un fel de butoi miraculos din care oricât ai scoate, el tot plin rămâne.

Pierpont Morgan are, să zicem, anul acesta, 83 milioane lei venit. I se confiscă bunurile și se împart între compatrioții săi. Atunci fiecare american va avea câte un leu în plus de ceea ce avea mai înainte. Fără nici o îndoială că aceasta nu ajunge pentru a transforma în nabab pe fiecare american. Or, Pierpont Morgan nu va mai putea anul următor să câștige 83 milioane pentru a le împărți între compatrioții săi, dacă în anul precedent i s-au confiscat toate bunurile. El va putea câștiga cel mult câteva mii de lei în calitate de funcționar într-o administrație colectivă. Ceea ce este adevărat pentru d. Pierpont Morgan, în particular, este și pentru toți ceilalți bogătași. Confiscarea bunurilor nu poate aduce folos decât o singură dată, pe câtă vreme nevoile omenirii se reînnoiesc în fiecare zi. Chiar dacă se admite această concepție copilărească, cum că averile confiscate de la cei bogați, ajung să hrănească pe toți săracii, aceasta ajunge numai pentru un timp prea mărginit.

Dar cea mai mare eroare a tuturor acestor calcule vine de la confuzia ce se face între bogăție și bani. În realitate, ce înseamnă faptul că Pierpont Morgan are 83 milioane venit? Aceasta înseamnă că, grație proprietăților sale, el poate să arunce pe piață o sumă de produse pentru care alți indivizi consimt a-i da 420 milioane, prin ipoteză, și care-i lasă 83 milioane beneficiu net. Dacă se confiscă toate proprietățile domnului Pierpont Morgan, se va întâmpla din două lucruri unul: sau întreprinderile sale vor continua a merge, sau ele se vor opri. Dacă se opresc, dânsul va avea pentru 420 milioane lei, articole mai puțin aduse pe piață. Deci, poporul american, dispunând de mai puține obiecte de consumație, va trebui să restrângă felul vieții sale, cu alte cuvinte să devină mai sărac. Dacă întreprinderile d-lui Morgan continuă a merge, averea americanilor nu va crește prin soldarea acestui miliardar, deoarece cantitatea articolelor utile aduse pe piață va rămâne aceeași.

Imensa majoritate a oamenilor își închipuie bogăția sub aspectul monedelor de aur îngrămadite în casele de fier ale capitaliștilor. Cum aceste bucăți de aur n-au nevoie să fie reînnoite în fiecare an, cum ele sunt o cantitate stabilită ce nu poate să crească, oamenii își închipuie că și bogăția este astfel, și că odată produsă, ea va exista totdeauna. Or, bogăția se compune din suma articolelor ce sunt vârsate pe piață și care trebuiesc să fie extrase neîncetat din mediul fizic. Într-un an recolta bumbacului a putut fi, ca ipoteză, de 12 miliarde kg. (cantitate suficientă pentru nevoile omenirii). Dar trebuie ca anul următor să avem alte 12 miliarde de kg., căci cele din anul precedent vor fi consumate și distruse. Dacă e posibil, la rigoare, să împărțim în părți egale articolele produse în anul precedent, problema bogăției universale încă nu va fi rezolvată, fiindcă trebuie pregătită o cantitate la fel și pentru anul viitor. Dar dacă împărțeala anului precedent n-a fost făcută conform regulilor celei mai stricte egalități și fără cea mai mică întrebuintare de violență, producția anului următor se micșorează și mizeria reapare.

Problema mizeriei nu este deci o chestiune de repartitie. Ea se pune în modul următor: globul terestru furnizează el substanțe în cantitate suficientă pentru a hrăni, și adăposti neamul omenesc în chip convenabil, adică astfel ca să înlăture orice suferință?

Vai nu! Îi lipsește mult ca să fie astfel. Îndată ce se pot obține date mai mult sau mai puțin exacte asupra unui articol oarecare, se vede că e produs în cantități complet insuficiente. Se poate stabili a

priori că așa este, căci dacă articolele alimentare, de pildă, s-ar găsi în cantități suficiente, ele n-ar costa nimic, ca și apa din râuri, sau ca pietrișul de pe țărmurile oceanului.

Dar problema mizeriei nu este încă limpezită într-un chip simplu și vădit. Pentru aceasta ar fi trebuit calculat cât grâu, cât orez, câtă carne, cât bumbac etc., trebuie pentru toți locuitorii globului, apoi ar fi trebuit arătat cât se produce din fiecare stabilind astfel un bilanț exact al resurselor omenirii. Fără îndoială că va veni o vreme când vom fi ieșit din era copilărească și anarhică în care trăim, în care aceste calcule vor fi făcute cu o precizie suficientă și vor fi publicate la date regulate și periodice. Pentru moment trebuie să ne mulțumim cu câteva date fragmentare dar care arată, de altfel, într-un mod foarte simplu, situația generală a ceasului de față.

După statisticile cele mai recente, producția grâului se urca, în 1907, la 1,086 milioane de hectolitri pentru întreg globul. Aceasta face (socotind 80 kg. la ha.) 87 miliarde de kg. Dacă se admite că trebuie pentru fiecare om cam 200 kg. de grâu pe an (în pâine, paste alimentare de tot felul etc.), aceasta ar face 300 miliarde de kg. Se vede deci că este de trei ori mai puțin grâu decât ar trebui. Se va zice fără îndoială că unele populații se hrănesc cu secară, cu porumb, cu orez, cu banane etc. De acord, dar nimeni nu va contesta că aceste populații n-ar dori să consume și pâine de grâu, pe lângă alimentația ce o au acum în orez, în porumb etc. Țăranul italian ar fi fericit să nu fie redus numai la polenta sa. Să admitem totuși obiecțiunea. Să considerăm numai grupul european pentru care grâul este planta alimentară prin excelență. Acest grup e compus cam din 600 milioane de oameni. Chiar pentru acest grup restrâns ar trebui 120 miliarde kg.; pe întreg globul însă nu se recoltează decât 87 de miliarde. Tot astfel se găsesc statistici destul de precise pentru producția zahărului, a bumbacului etc. Ar fi obositor să examinăm în parte fiecare articol de primă necesitate.

Așadar, situația generală a omenirii este din cele mai deplorabile. Suntem săraci pentru că producția actuală a alimentelor și veșmintelor este insuficientă. De ce oare? Să fie oare pentru că globul pământesc *nu poate* procura tot ce ne este necesar, sau pentru că noi nu știm să extragem ceea ce este necesar? Dacă prima cauză este adevărată, mizeria noastră e incurabilă.

În cazul acesta trebuie să ne supunem destinului nostru jalnic și să privim mizeria cum privim moartea, adică inevitabilă. Să acceptăm deci ceea ce-i conform cu legile naturei; să ne resemnăm și înțelegând că toată revolta ar fi inutilă și zadarnică, să rămânem calmi.

Dar din fericire, nu-i așa. Nu numai că globul nostru poate oferi tot ce este necesar pentru a procura fiecărei familii echivalentul bunului traiu care corespunde astăzi la 10.000 de lei venit, dar el poate da de zece ori mai mult. Resursele globului nostru, cum îmi spunea marele geograf francez Élisée Reclus, sunt nelimitate.

Așa, de pildă, pentru grâu, bumbac, zahăr (mă mărginesc la aceste trei articole), se află încă pe glob milioane de hectare unde aceste articole ar putea fi produse în condițiile cele mai favorabile și care nu sunt măcar cultivate.

Pe alte milioane de hectare cultivate, roadele sunt ridicole; ele ar putea fi ușor întreprinse și împătrite printr-o muncă îngrijită, întrebunțând îngrășămintele chimice, în scurt printr-o agricultură mai științifică de-o parte și printr-o mai bună adaptare de alta, adică prin irigații în regiunile secetoase și drenajul în regiunile umede.

În afară de agricultură, trebuie știut că se află pe glob bogății de tot felul în cantități incalculabile, care nu numai că n-au fost niciodată atinse de mână de om, dar care nu sunt încă cunoscute. Omul nu și-a dat măcar osteneala de a explora patrimoniul său în chip complet. Uralul singur conține minerale în cantități enorme din care nimeni nu se gândește a trage folos. Același lucru despre Africa și America. Se poate afirma fără niciun risc că din punctul de vedere minier și industrial, resursele globului care n-au fost încă atinse depășesc cu mult pe cele puse în exploatare.

Nu, din fericire, sărăcia noastră nu provine din lipsa de resurse. Omenirea este în mizerie numai pentru că nu știe să-și exploateze domeniile, în termeni obișnuiți, pentru că își conduce rău afacerile.

Aici este adevărata cauză a mizeriei noastre.

Aceasta vine din rătăcire. Felul nostru de a lucra, nu pare a fi conform cu interesul nostru, *dar nu este așa*. Când vom lucra cu adevărat conform cu interesele noastre (adică când nu ne vom mai înșela), mizeria va dispărea.

Dacă considerăm realitățile orei prezente, vedem că mizeria are trei izvoare principale:

Cataclisme,

Viciul,

Condițiile sociale.

Cât privește cataclisme, ele pot fi individuale sau colective. Cutremurele de pământ, erupțiile vulcanice, secetele, duc la mizerie populații mai înainte bogate și prospere. Din punct de vedere individual, bolile și accidentele răpesc pe șeful unei familii care-i procura pâinea zilnică prin munca sa. Familia cade în sărăcie. Natural că omul este neputincios în fața calamităților firești. El nu poate împiedica pământul să se cutremure și vânturile să ducă departe norii cu ploaie rodnică; el nu poate împiedica bolile și accidentele individuale. Dar lupta contra acestor calamități se reduce la o chestie de producție. Dacă omenirea, în timpurile normale, știe să acumuleze destule rezerve, ea poate înfrunta dificultățile provenind din nenorociri. Aceasta este o chestiune de calcul. Toate dezastrele naturale pot fi acoperite de o primă de asigurare.

Oricât de înspăimântătoare par nenorocirile naturale, ele pot fi foarte ușor remediate printr-o reținere de 5 până 10 % asupra câștigurilor generale ale neamului omenesc. Ne va fi de ajuns să punem la rezervă a douăzecea sau a zecea parte din produsele pe care le extragem din măruntaiele pământului pentru a face față tuturor catastrofelor provenind de la agenții fizici. În sens invers, se poate zice că ne va fi de ajuns să producem cu a douăzecime sau o zecime peste trebuințele noastre zilnice pentru a învinge mizeria provenind din tulburările planetei și din nenorocirile individuale.

Același lucru cu privire la viciu. Iată un tată de familie care, ducând o viață de muncă și înțelepciune, procură un suficient trai bun la toți ai săi. Într-o bună zi, dânsul se apucă de băut: familia sa cade în sărăcie. Dacă în loc de a bea, omul acesta s-ar fi îmbolnăvit, situația ar fi fost aceeași din punct de vedere economic. Viciul nu numai că are rezultate pecuniare asemănătoare bolii, dar e în realitate o boală de o natură specială.

Bineînțeles vor fi întotdeauna vicioși, după cum întotdeauna vor exista bolnavi, cutremure de pământ și inundații. Contra viciului, remediul, din punct de vedere economic, e același: asigurarea, supraproducția. Dacă prin ipoteză numărul vicioșilor printre oameni nu poate niciodată coborî sub 10%, va fi de ajuns pentru ceilalți nouăzeci rămași, să câștige o zecime în plus de ceea ce le este personal necesar, pentru a se despăgubi de pierderile viciului. Va fi de ajuns să realizeze un câștig de 11.000 lei în loc de 10.000. Mia de lei în plus va fi consacrată pentru întreținerea vicioșilor, iar cele 10.000 lei pentru nevoile regulate ale familiei.

Deci, remediul contra viciului ca și remediul contra nenorocirilor se reduce la o chestiune de producție: dacă aceasta ar fi suficientă, nici cataclisme terestre, nici nenorocirile individuale nu ar împiedica omenirea de a trăi în belșug. Mizeria nu vine deci, nici din nenorocire, nici din viciu.

O repet, ea provine numai din faptul că nu știm să exploatăm domeniul nostru terestru.

Dar care este acea eroare care împiedică exploatarea completă a globului, sau în alți termeni, dezvoltarea completă a bogăției? E ideea că te îmbogățești *mai repede* prin despuierea aproapelui, decât prin muncă.

E ideea care face să privim furtul, înșelăciunea, brigandajul, privilegiul, banditismul și cucerirea, într-un cuvânt spolierea, ca folositoare aceloră în profitul cărora se exercită.

Omenirea să se lepede de această eroare fatală, și fericirea universală va domni imediat, sau, în sens invers: cât timp oamenii vor considera spolierea ca avantajoasă, ei vor rămâne în mizerie; ei vor deveni bogați de îndată ce vor considera spolierea ca funestă.

Mizeria vine deci dintr-o eroare.

Să analizăm fenomenele greșelii ceva mai precis.

Când corelația între ființă și mediu crește, rezultă plăcere, intensificarea vieții; când corelația descrește, avem suferință, diminuarea, lăncezeala vieții. Ajunsă la un anumit grad, absența corelației produce completa slăbire a vieții, adică moartea.

Din punct de vedere psihologic, corelația între ființă și mediu este adevărul; necorelația, eroarea. Așa se face că adevărul produce plăcere, iar greșeala suferință, greșeala este ca o boală a spiritului, și are firește, ca consecință, boala organismelor atât individuale cât și colective. A cunoaște, înseamnă a stabili o asociație între două fapte. Când această asociație e conformă cu realitatea faptelor, ea este un adevăr; când nu-i conformă, e greșeală. Din nenorocire, noi nu avem prilejul de a stabili totdeauna asociațiile adevărate; din contră, facultatea noastră de a ne înșela este exact proporțională cu facultatea de a vedea just.

Inteligența omului, zice Bohn, care este pentru mulți facultatea de-a cunoaște, nu-i ea oare mai curând inaptitudinea de a pătrunde realitățile? Animalele cunosc un număr foarte limitat de fapte, dar cad într-un mai mic număr de greșeli. Din acest punct de vedere ele sunt într-o situație mult mai avantajoasă ca omul. Acesta știe multe lucruri, desigur, dar inventează în același timp și o cantitate corespunzătoare de teorii complet eronate. Situația de om este deci, într-un oarecare grad, mult mai rea decât cea a animalelor, căci nenorocirile, provenind dintr-o falsă interpretare a faptelor, sunt mult mai mari decât cele ce provin din pură ignoranță.

După cum în existența biologică, sănătatea și boala sunt două fapte paralele și simultane, ca două fluvii care își împreunează apele, tot astfel în viața psihică, greșeala și adevărul merg mână în mână de veacuri și tot astfel vor merge întotdeauna.

În domeniul economiei politice, greșeala fundamentală, Arhimanul, spiritul cel rău care împiedică fericirea oamenilor, este ideea că spolierea poate fi de folos.

Dacă ne-am putea vindeca de această boală mintală, ches tiunea socială ar fi imediat rezolvată.

Am arătat mai sus că cele trei izvoare principale ale mizeriei sunt cataclisme, viciul și greșeala.

Niciodată nu se vor nimici nenorocirile. Ele atârnă de condițiile defavorabile ale planetei noastre, pe care noi le putem atenua într-o oarecare măsură, fără a le anula complet. Tot așa suntem neputincioși contra viciului care provine, în parte, din fapte naturale (imperfecțiunea psihologică a omului). Dar suntem mai bine înarmați contra greșelii, a cărei acțiune este infinit mai vătămătoare decât cea a nenorocirii și viciului. Remediul contra greșelii este predicarea adevărului. Greșeala este remediabilă, căci progresul neîncetat al științei distruge zi cu zi câte o eroare.

Nu-i cazul deci de-a despera. Mai curând sau mai târziu adevărurile economice vor sfârși prin a se impune opiniei, spolierea va apare păgubitoare, iar mizeria va fi stârpită.

Biblioteca Anarhistă

Sociologi ruși. Herzen - Kropotkin - Bakunin - Kowalewski - Lavrov
1922

Biblioteca Revistei Ideei; anarhiva.com

ro.theanarchistlibrary.org